

ISBN 978-83-85534-96-3

9 788385 534983

upa COGITO Sp. z o.o.
Kamionkowska 45
1-812 Warszawa

www.grupacogito.pl
www.edukram.pl

TOM II

WKŁAD POLAKÓW W KULTURĘ EUROPY I ŚWIATA

SKROMNI LUDZIE – WIELKIE DOKONANIA

REDAKCJA NAUKOWA
ANNA KAMLER
IWONA H. PUGACEWICZ

Publikacja dofinansowana przez Wydział Dziennikarstwa, Informacji i Bibliologii
Uniwersytetu Warszawskiego

Recenzent

prof. dr hab. Dariusz Kuźmina

Projekt okładki

KA Leszczyńska

Redakcja i korekta

Aleksandra Pryczkowska

Skład i lamanie

Katarzyna Seroka

© Copyright by Wydział Dziennikarstwa, Informacji i Bibliologii
Uniwersytetu Warszawskiego

© Copyright by Grupa COGITO Sp. z o.o., Warszawa 2018

Wszelkie prawa zastrzeżone. Każda reprodukcja lub adaptacja całości bądź części
niniejszej publikacji, niezależnie od zastosowanej techniki reprodukcji (drukarskiej,
fotograficznej, komputerowej i in.), wymaga pisemnej zgody Autorów i Wydawcy.

Wydawca

Grupa COGITO Sp. z o.o.
ul. Kamionkowska 45
03-812 Warszawa
www.grupacogito.pl
www.edukram.pl

Druk i oprawa

Print Group Sp. z o.o.

ISBN 978-83-85534-98-3

Spis treści

Wstęp	7
Introduction	13
Michèle Fanica, Barbara Kłosowicz-Krzywicka <i>Syn nie tylko jednego narodu – Kościuszko w Berville</i>	19
Ewelina Tarkowska <i>Działalność Władysława Mickiewicza na rzecz Polaków podczas pierwszej wojny światowej</i>	39
Rémy Landy <i>Venceslas Gasztowtt (1844–1920), „le plus polonais des Français, le plus français des Polonais”</i>	59
Abdelhamid Drira <i>Kazimirski – un grand orientaliste oublié</i>	81
Iwona H. Pugacewicz <i>Edward Pomian Pożerski – promotor francuskiej gastronomii i polskich kulinarnych tradycji nad Sekwaną</i>	97
Wiesław Caban <i>Oktawian Jeleński – Polak w carskim mundurze</i>	117
Kamila Kamińska-Chelminiak <i>Adam Ciołkosz – pisarz, publicysta, socjalista walczący</i>	139
Anna Kamler <i>Skąd się wzięli Polacy w brazylijskiej Kurytybie?</i>	161

Contents

Wstęp	7
Introduction	13
Michèle Fanica, Barbara Kłosowicz-Krzywicka <i>The son of more than one nation – Kościuszko in Berville</i>	19
Ewelina Tarkowska <i>Władysław Mickiewicz activity for the Polish people during World War I</i>	39
Rémy Landy <i>Venceslas Gasztowtt (1844–1920), „le plus polonais des Français, le plus français des Polonais”</i>	59
Abdelhamid Drira <i>Kazimirski – un grand orientaliste oublié</i>	81
Iwona H. Pugacewicz <i>Edward Pomian Pozerski – the French gastronomy and Polish culinary tradition by the Seine promoter</i>	97
Wiesław Caban <i>Oktawian Jeleński – a Polish man in the tsarist uniform</i>	117
Kamila Kamińska-Chelminiak <i>Adam Ciołkosz – a writer, a journalist, an active socialist</i>	139
Anna Kamler <i>Origin of the Polish people in Brazilian Curitiba</i>	161

Wstęp

Kolejny, drugi tom serii „Wkład Polaków w kulturę Europy i świata”, podobnie jak poprzedni, wydany w 2016 r., pokazuje sylwetki Polaków, których nazwiska, oprócz Władysława Mickiewicza czy Tadeusza Kościuszki, nie są szczególnie znane. Są to postacie dalekiego planu, których praca została jednak doceniona przez nauki szczegółowe. Spośród dziewięciu osób wybranych do bieżącego tomu aż pięć swoje życie zawodowe kształtowało i rozwijało bądź kończyło na terenie Francji. Tak było w przypadku Władysława Mickiewicza, Tadeusza Kościuszki, Wacława Gasztowtta, Wojciecha Kazimirskiego i Edwarda Pomiana Pożerskiego.

Następstwem udziału Polaków w wielkich zrywach wyzwolenczych, działalności politycznej była często emigracja. Jednak wielu rodaków zmusiły do wyjazdu także bieda, zagładający pod strzechy głód, brak perspektyw rozwoju, pracy zarówno na wsi, jak i w mieście. Wyjeżdżając za granicę, marzyli oni o znalezieniu lepszego, bezpieczniejszego miejsca na ziemi dla siebie i dla swoich bliskich. Bardzo dużo Polaków, zamieszkujących tereny zaboru pruskiego, austriackiego czy rosyjskiego, rozjechało się w poszukiwaniu chleba po całym świecie i w rezultacie stało się obywatelami amerykańskimi, kanadyjskimi, brazylijskimi czy argentyńskimi. Jednocześnie jednak zachowali oni pamięć o swojej ojczyźnie. Te nowe egzystencjalne przyczyny, dla których już w XIX w. Polacy opuszczali swoje domy i udawali się często w nieznane, nadal we współczesnej historiografii nie zostały dostatecznie zbadane.

Niniejszy tom otwiera artykuł Michéle Fanici – autorki licznych publikacji zamieszczanych w lokalnej prasie francuskiej – i Barbary Kłosowicz-Krzywickiej – szefowej Towarzystwa Opieki nad Polskimi Zbytkami i Grobami Historycznymi we Francji, opisujący piętnastoletni pobyt Tadeusza Kościuszki w tym kraju (*Syn nie tylko jednego narodu – Kościuszko w Berville*). Autorki prezentują mało dotychczas

Adam Ciołkosz – pisarz, publicysta, socjalista walczący

Stefan Kisielewski napisał o Ciołkoszu, że to „najpocziwszy człowiek świata i najbardziej naiwny, jaki chyba istniał”¹. Prawdopodobnie Kisielewskiemu, który wykazywał się wobec marksistów sporą dozą pragmatyzmu, bezkompromisowa postawa Ciołkosza w stosunku do komunistów (Gustaw Herling-Grudziński określił go nawet mianem Księcia Niezlomnego) wydawać się mogła naiwna, nie zmienia to jednak faktu, że Adam Ciołkosz był jednym z najwybitniejszych działaczy Polskiej Partii Socjalistycznej, i tak w kraju, przed wojną, jak i na emigracji i pozostawił po sobie, równie rozległą co Kisielewski, spuściznę intelektualną².

Ciołkosz był jednym z najaktywniejszych pisarzy na emigracji. Pozostawił po sobie znaczący dorobek publicystyczny, na który składa się kilkadziesiąt broszur, wydanych w kilku językach, a także kilkaset artykułów napisanych do kilkadziesiąciu polskich i zagranicznych pism³. Istotnym elementem dorobku publicystycznego Ciołkosza jest

¹ S. Kisielewski, *Testament Kisielewskiego*, Warszawa 2011, s. 27–28.

² Na temat aktywności publicystycznej Ciołkosza zob.: B. Heydenkorn, *Redaktor i publicysta*, [w:] *Adam Ciołkosz: polityk, pisarz, historyk socjalizmu*, red. J. Żmigrodzki, Londyn 1972, s. 77–81; K. Smogorzewski, *Adam Ciołkosz jako publicysta*, „Kultura”, 1984, nr 7–8, s. 181–185.

³ Na temat Adama Ciołkosza zob.: A. Friszke, *Adam Ciołkosz: portret polskiego socjalisty*, Warszawa 2011; *Adam Ciołkosz: polityk, pisarz, historyk socjalizmu*; F. Gross, *Ludzie P.P.S. Wspomnienie o Adamie Ciołkoszu*, Warszawa 1987; M. Giełzak, *Antykomuniści lewicy: Lidia i Adam Ciołkoszowie jako historycy socjalizmu polskiego*, Poznań 2014; L.B. Paszkiewicz, *Pierwsza podróż Lidii i Adama Ciołkoszów do USA (1953–1954)*, „Przegląd

jego spuścizna epistolograficzna, zdeponowana w Studium Polski Podziemnej w Londynie, która liczy kilka tysięcy listów. Najobszerniejsza korespondencja – z Janem Nowakiem-Jeziorańskim, prowadzona w latach 1946–1975 – liczy 351 listów⁴.

Adam Ciołkosz był również tłumaczem, cenionym tak przez dyrektora Rozgłośni Polskiej Radia Wolna Europa (RWE), dla której tłumaczył teksty audycji, jak i przez Jerzego Giedroycia, na prośbę którego przełożył z języka angielskiego książkę Milowana Dziłasa *Rozmowy ze Stalinem* oraz z języka niemieckiego *Wielką czystkę* Aleksandra Weissberga-Cybulskiego, wydane przez Instytut Literacki⁵.

Ważną rolę, na tle aktywności publicystycznej Ciołkosza, odegrała jego współpraca z Rozgłośnią Polską RWE, która trwała od momentu powstania radiostacji, w maju 1952 r., aż do śmierci Ciołkosza w 1978 r. Pisarz był jednym z najważniejszych publicystów politycznych RWE, szczególnie cenionym przez Nowaka. Dyrektor Rozgłośni pisał o nim w autobiografii:

Miałem w Londynie trzech wiernych dużo ode mnie starszych przyjaciół, a raczej patronów: generała Władysława Andersa, ambasadora Edwarda Raczyńskiego i Adama Ciołkosza [...]. Adam Ciołkosz był moim wiernym, starszym przyjacielem i sojusznikiem, na którego zawsze mogłem liczyć. Raczyńskiego i Ciołkosza zaliczam, wraz z Taylorem, do najmądrzejszych ludzi, jakich w życiu spotkałem⁶.

W Narodowym Archiwum Cyfrowym znajdują się nagrania archiwalne audycji z udziałem polityka PPS, których na przestrzeni tych wszystkich lat powstało około 400.

Polsko-Polonijny”, 2012, nr 4, s. 169–195; A. Ciołkosz, *Walka o prawdę: wybór artykułów 1940–1978*, przedm. G. Herling-Grudziński, wyboru dokonał W. Ryser-Szymański, Londyn 1984; A.L. Ciołkoszowie, *Niepodległość i socjalizm. 1835–1945. Audycje radiowe*, Warszawa 1984; *Refleksje emigracyjnego socjalisty. Z listów Adama Ciołkosza 1945–1950*, oprac. A. Friszke, „Więź”, 1994, nr 9, s. 145–158; P. Waingertner, *Rosyjski komunizm w oczach polskiego socjalisty. Z refleksji politycznej Adama Ciołkosza*, „Rocznik Łódzki”, 2005, t. 52, s. 143–150; K. Tarka, Kryptonim „Okularnik”. *Sprawa rozpracowania operacyjnego Adama Ciołkosza*, „Przegląd Polonijny”, 2006, z. 3, s. 103–108.

⁴ Dwieście osiem listów przechowywanych jest w Archiwum Jana Nowaka w Zakładzie Narodowym im. Ossolińskich we Wrocławiu, a pozostałe sto czterdzieści trzy listy – w Studium Polski Podziemnej w Londynie, w kolekcji Adama Ciołkosza (Kol. 133).

⁵ M. Dziłas, *Rozmowy ze Stalinem*, z ang. przeł. Adam Ciołkosz, Paryż 1962; A. Weissberg-Cybulski, *Wielka czystka*, przeł. z niem. Adam Ciołkosz, wstęp Gustaw Herling-Grudziński. Paryż 1967.

⁶ J. Nowak-Jeziorański, *Wojna w ceterze*, Kraków 2005, s. 486.

Zainteresowania publicystyczne Ciołkosza były rozległe, począwszy od ruchu harcerskiego⁷, w który angażował się jako młody człowiek, przez historię socjalizmu w Polsce i na świecie, stosunki międzynarodowe, w tym radziecko-chińskie, aż po tematykę żydowską, która odgrywała w jego pracach znaczącą rolę. Spośród wielu pomniejszych prac, wydawanych głównie, choć nie tylko, w Londynie oddzielne miejsce zajmuje jego *opus magnum*, napisane wspólnie z żoną Lidią Ciołkoszową – *Zarys dziejów socjalizmu polskiego*. Książka, nad którą pracowali kilkanaście lat, wydana w dwóch tomach w 1966 r. oraz 1972 r., nie została wznowiona w Polsce po 1989 r. Wiele spośród interesujących i cennych prac Ciołkosza popadło w zapomnienie.

Po 1989 r. wznowiono zaledwie jedną książkę tego autora poświęconą harcerstwu w Polsce⁸ oraz dwie przełożone przez niego z angielskiego i niemieckiego: *Rozmowy ze Stalinem* i *Wielką czystkę*. Wydano również, w Londynie, zbiór publicystyki Ciołkosza ze wstępem Gustawa Herlinga-Grudzińskiego, zawierający artykuły oraz recenzje tego autora, jest to jednak ułamek jego spuścizny publicystycznej⁹. *Gros* artykułów, poświęconych historii socjalizmu, tych najcenniejszych, bowiem obnażających kłamstwa propagandy komunistycznej w kraju, pozostaje dziś zapomniane. Sięgają po nie niemal wyłącznie pasjonaci. Nieporównywalnie większym zainteresowaniem cieszył się w latach 70. i 80. ubiegłego wieku, o czym świadczy liczba wznowionych broszur publikowanych przez wydawnictwa podziemne oraz przyznana mu w 1978 r. przez Związek Pisarzy Polskich na Obczyźnie nagroda za całokształt twórczości pisarskiej¹⁰.

Korzenie

Adam Ciołkosz przez większość życia był działaczem socjalistycznym, politykiem PPS. Z domu rodzinnego wyniósł tradycje

⁷ Zob. A. Ciołkosz, *Wolne harcerstwo*, Kraków 1920; tenże, *Nowe horyzonty harcerstwa*, Kraków 1921, zob. również A. Friszke, *Adam Ciołkosz i Wolne harcerstwo (1921–1924)*, „Więź”, 2003, nr 3, s. 92–105.

⁸ A. Ciołkosz, *Nowe horyzonty harcerstwa*, Kraków 2014.

⁹ Tenże, *Walka o prawdę: wybór artykułów 1940–1978...*

¹⁰ Adam Ciołkosz nie był już w stanie, ze względu na ciężki stan zdrowia, odebrać tej nagrody. Przygotowane przez niego przemówienie przeczytała Lidia Ciołkoszowa, zob. *Nagroda Związku Pisarzy dla Adama Ciołkosza*, data emisji: 15 października 1978 r., Narodowe Archiwum Cyfrowe [dalej: NAC], Kolekcja RWE, sygn. 6625/0.

niepodległościowe i demokratyczne. Jego ojciec – Kasper – był związany z lewicą społeczną i to on zaszczerpił synowi wrażliwość na ludzkie nieszczęście. Ciołkosz wspominał po latach, że to ojciec przekazał mu „socjalistyczną orientację i socjalistyczny pion życiowy”¹¹. Kiedy rozpoczął studia na Uniwersytecie Jagiellońskim, miał już ukształtowane poglądy polityczne. Socjalistą stał się w wieku 18 lat, zaś do PPS wstąpił, gdy miał lat 21¹². Na antenie Rozgłośni Polskiej RWE mówił:

Byłem przez całe dojrzałe życie socjalistą, stałem się nim, gdy miałem 18 lat życia. Nigdy nie żalowałem i nie żałuję tego wielkiego przeobrażenia, które sprawiło, że otworzył się przede mną nowy świat [...]. Przełom ten polegał na uświadomieniu sobie, że otacza nas ogrom krzywdy, wyzysku i ucisku, że ten stan rzeczy nie jest nakazem sił nadprzyrodzonych i nieodwołalnym wyrokiem historii, że można go zmienić i że zmiana może być wynikiem tylko przytomnej, zorganizowanej i nieustępliwej walki¹³.

W 1928 r., mając zaledwie 27 lat, został posłem na Sejm z listy PPS. Pracował w sejmie, w komisji prawniczej i administracyjno-samorządowej. Po zamachu majowym coraz silniej zaczęła w jego publicystyce pobrzmiewać krytyka obozu Piłsudskiego. Z biegiem czasu stawała się ona coraz ostrzejsza. Sprzeciw wobec Piłsudskiego przypłacił utratą wolności. Kiedy PPS weszła w skład Centrolewu domagającego się – jak pisał na łamach „Robotnika” – „ustąpienia rządu dyktatury Józefa Piłsudskiego” oraz utworzenia konstytucyjnego rządu opartego na zaufaniu społecznym, część przywódców Centrolewu wraz z Ciołkoszem została aresztowana i osadzona w twierdzy brzeskiej nad Bugiem. Polityk PPS przebywał tam od 9 września do 24 grudnia 1930 r.¹⁴ W procesie brzeskim, przeciwko 11 przywódcom Centrolewu, Ciołkosz został skazany na 3 lata pozbawienia wolności i 10 lat pozbawienia praw obywatelskich. Sejm, w którym BBWR

¹¹ Wspomnienia, Studium Polski Podziemnej w Londynie [dalej: SPP], Archiwum Adama Ciołkosza, sygn. 133/39.

¹² *Sylwetki pracowników Rozgłośni Polskiej RWE w Londynie*, data emisji: 1 lipca 1969 r., NAC, Kolekcja RWE, sygn. 3826/0; *Co chciałbym przekazać młodemu pokoleniu?*, emisja: 1968 r., NAC, Kolekcja RWE, sygn. 3744/0.

¹³ *Co chciałbym przekazać młodemu pokoleniu?...* Wypowiedź Ciołkosza została przedrukowana w: *Co chciałbym przekazać młodemu pokoleniu?*, „Na Antenie”, 1962, nr 106, s. 3–4.

¹⁴ A. Friszke, *Adam Ciołkosz*, s. 94.

zdobyła większość, unieważnił jego mandat poselski. Od 1935 r. był przywódcą krakowskiego PPS.

Druga wojna światowa

Kiedy wybuchła wojna, Ciołkosz wraz z żoną i małym dzieckiem udał się do Lwowa. Z końcem 1939 r. przedostał się do Rumunii, następnie zaś do Francji i, na indyjskim statku, do Anglii. Lidia Ciołkoszowa opuściła, wraz z Andrzejem, Lwów i przedostała się do Wilna, stamtąd do Szwecji, Holandii, Belgii, aż do Paryża. W połowie czerwca razem wypłynęli z francuskiego portu Pointe de Graves do Wielkiej Brytanii. 23 czerwca dotarli do Londynu. Tam już pozostali. Adam Ciołkosz reprezentował PPS w międzynarodowym Komitecie Socjalistycznym, który w czasie wojny zbierał się w Londynie. Rok 1945 r. był dla niego werdyktem wydanym na Polskę, wydarzeniem „bez precedensu w dziejach ludzkości”. Mówił wprost, że Polska została „zgwalcona i ujarzmiona”¹⁵. „Polska, pierwszy aliant tej wojny, potraktowana została jako oskarżony i winowajca – pisał w lipcu 1945 r. – przy czym Rosja, będąca w tej sprawie stroną [...] zasiadła w roli sędziego!”¹⁶.

Ciołkosz stanął wówczas przed pytaniem: powrócić do kraju czy pozostać na obczyźnie? Wybrał emigrację, nie chciał wracać do zniewolonej przez Związek Radziecki ojczyzny. Był przekonany, że w kraju nie będzie miał możliwości legalnej pracy na niwie politycznej, a przecież polityka – rozumiana jako służba na rzecz ojczyzny – stanowiła jego powołanie. Bez niej nie mógł żyć, ona determinowała całe jego młodzieńcze i dorosłe życie. Odrzucał wszelkie namowy powrotu do kraju, choć oferowano mu objęcie katedry na Uniwersytecie Jagiellońskim. Pozostał na emigracji, aby służyć sprawie polskiej w nowej roli¹⁷.

Od 1939 r. był członkiem Rady Narodowej przy rządzie polskim na wychodźstwie, a następnie jednym z przywódców emigracyjnej

¹⁵ *Październik 1956 – partia czy społeczeństwo?* (cz. I). Dyskusja okrągłego stołu prowadzona przez Jana Nowaka – dyrektora Rozgłośni Polskiej RWE. Udział biorą: Adam Ciołkosz, Andrzej Czechowicz, Michał Gamarnikow, Tadeusz Nowakowski, A. Smoliński, Tadeusz Żenczykowski, data emisji: 23 października 1966 r., NAC, Kolekcja RWE, sygn. S/6610/208.

¹⁶ A. Ciołkosz, *Walka o prawdę...*, s. 12.

¹⁷ Tamże, s. 16.

PPS: pełnił ważną funkcję najpierw jako wiceprzewodniczący, potem w latach 1956–1959 i ponownie w latach 1963–1966 jako przewodniczący Egzekutywy Zjednoczenia Narodowego.

Adam Ciołkosz działalność polityczną traktował jako swojego rodzaju posłannictwo w interesie klasy robotniczej. Był socjalistą, co oznaczało identyfikację z programem PPS, czy też szerzej – głównych partii socjaldemokratycznych, w szczególności zaś bliskiej mu Labour Party¹⁸. W odróżnieniu od zachodnich socjalistów mocniej akcentował znaczenie wolności, a więc swój antykomunizm i wynikającą z niego niezgodę na akceptację leninowskiego modelu ustroju¹⁹. Znamienną historię, dającą obraz bezkompromisowej postawy Ciołkosza w sprawie integralności Polski, przytoczył Stanisław Cat-Mackiewicz w jednej z broszur:

Porwyciż mowca p. Ciołkosz – pisał Mackiewicz – na jednym z zebrań publicznych Labour Party woła: „Tym wszystkim, którzy ze względów gospodarczych czy innych doradzają nam połączenie się ze Związkiem Radzieckim, odpowiadam: po was, moi panowie!”²⁰.

Krytyka, tak komunizmu, jak i Związku Radzieckiego, zajmuje obszernie miejsce w dorobku pisarskim Ciołkosza. Swoje poglądy wyłożył on w licznych broszurach wydawanych na emigracji, np. w książkach *Od Marksa do Chruszczowa* (Londyn 1962), *Koniec monolitu* (Londyn 1964), *Róża Luksemburg a rewolucja rosyjska* (Paryż 1961) i innych.

Stosunek wobec władz PRL

Ciołkosza cechował zdecydowanie negatywny stosunek do władz PRL. Był wrogiem systemu komunistycznego, czego wyraz dawał w publikacjach. Stał na gruncie socjalizmu demokratycznego i niepodległościowego, a ten, istniejący w Związku Radzieckim, PRL-u czy Jugosławii, nie miał – jak pisał – nic wspólnego z socjalizmem²¹.

¹⁸ Szerzej na temat myśli politycznej Ciołkosza zob.: A. Friszke, *Myśl polityczna Adama Ciołkosza*, [w:] *Myśl polityczna na wygnaniu*, red. A. Friszke, Warszawa 1995, s. 67–86.

¹⁹ Tamże, s. 71.

²⁰ S. Cat-Mackiewicz, *Lata nadziei. 17 września 1939 – 5 lipca 1945*, Kraków 2012, s. 220.

²¹ A. Ciołkosz, *To nie jest socjalizm!*, „Głos Polski”, 1957, nr 34/2578, s. 1.

Twierdził, że komuniści zawłaszczyli ten termin, celowo wprowadzając w błąd. System panujący w ZSRR nazywał brutalnym totalitaryzmem. Uważał, że sowiecki komunizm jest jedynie odwróconym imperializmem rosyjskim, o takich samych właściwościach politycznych i moralnych jak nazizm, a zadaniem socjalisty jest walka z nim²³. Był zdania, że „komunizm nie uznaje praw człowieka, gwałci i krutbi jednostkę ludzką. Komunizm zakłada całe narody w kapitały stonkiewiczskiej niewoli. Nie jest to zatem internacjonalizm, ale zaprzeczenie internacjonalizmu”²³.

W 1957 r. pisał Ciołkosz na łamach „Głosu Polski”, że nowa komunistyczna szlachta, to nasz gułt pażacy na państwo zmem gospodarczym. [...] Doświadczenia minionych trypanu hit wykazują, juka karykaturą socjalizmu staje się „socjalizm” budowany w oparciu o biurokratyczny i policyjny monolit [...]. Niemożliwy jest wrony socjalistyczny bez niepodległości własnego kraju i bez wolności w tym kraju²⁴.

Totalitarnemu komunizmowi przeciwstawiał demokratyczny socjalizm. Twierdził, że socjalistom zawsze był obcy kult Stalina lub Lenina, obce im były dogmaty marksizmu-leninizmu, obce okrzyki „Wodzu prowadź!”, bez względu na to, jak ten wódz się nazywał – Bierut, Gomułka czy Moczar. Obce im było wpatrywanie się w cudze wzory z Berlina lub Moskwy, bo pozostając socjalistami międzynarodowymi, czuli, że ich ojczyzna leży nad Wisłą, a jej suwerenem jest społeczeństwo polskie, a nie „imperatory na Kremlu”²⁵. Potwierdzeniem powyższych konstatacji jest opinia Gustawa Herlinga-Grudzińskiego, przyjaciela Adama i Lidii Ciołkoszów, który kreśląc sylwetkę polityka PPS, stwierdził, że zawsze uderzała go w Ciołkoszu piękna symbioza patrioty i internacjonalisty²⁶.

Taka postawa nie uszła uwadze PRL-owskich służ specjalnych, których informator donosił w 1960 r., że Ciołkosza charakteryzowała „głęboka nienawiść do ruchu komunistycznego, wrony stosunek

²² Sylwetki pracowników Rozgłośni Polskiej RWE w Londynie, data emisji: 1 lipca 1969, NAC, Kolekcja RWE, sygn. 3826/0.

²³ A. Ciołkosz, *1 maja 1950*, „Robotnik”, 1950, nr 4/5 (8134/5), s. 16.

²⁴ A. Ciołkosz, *To nie jest socjalizm!*, „Głos Polski”, 1957, nr 34/2578, s. 1.

²⁵ Tenże, *Co chciałbym przekazać młodemu pokoleniu?*, data emisji: 12 lipca 1968 r., NAC, kolekcja RWE, sygn. 3744/0.

²⁶ G. Herling-Grudziński, *Socjalista jakich coraz mniej*, [w:] Adam Ciołkosz: *polityk, pisarz, historyk socjalizmu...*, s. 40.

do PRL, a w szczególności do Związku Radzieckiego²⁷. W sprawach suwerenności Polski był nieustępliwy, twardy i bezkompromisowy. Taka postawa sprawiała, że był przez niektórych uważany za człowieka trudnego, a więc „twardego i nieustępliwego, skrajnego socjalistę”²⁸. Stanisław Cat-Mackiewicz stwierdził wręcz, że Ciołkosz potrafił być niegrzeczny wobec przeciwników politycznych²⁹. Mocą dygresji warto zauważyć, że choć Ciołkosza i Mackiewicza wiele dzieliło w kwestii poglądów politycznych, tak dotyczących kraju, jak i emigracji, to były redaktor naczelny wileńskiego „Słowa” potrafił dostrzec bezkompromisowość tego pierwszego³⁰. Dostrzegali ją również inni, np. Alfred Urbański, który stwierdził, że choć Ciołkosz był najwybitniejszą postacią w PPS, to uchodził nieraz za osobę kontrowersyjną ze względu na bezkompromisowy stosunek wobec wrogów socjalizmu demokratycznego³¹.

Zadania emigracji

Ciołkosz był zdania, że naczelnym zadaniem polskiej polityki na emigracji jest przywrócenie Polsce niepodległości, a tym, co mogło do tego zbliżać, było przypomnianie światu o „sprawie polskiej”. Odrzucał jednocześnie koncepcję ewolucjonizmu, tak bliską środowisku paryskiej „Kultury”, w myśl której system komunistyczny, wskutek wewnętrznych przetasowań politycznych i aktywności rewizjonistów, miał ewoluować w kierunku bardziej demokratycznych form. Dla Ciołkosza nie istniały formy pośrednie między demokracją a totalitaryzmem lub autorytaryzmem. Był pryncypialny w kwestii kompromisów, zwłaszcza takich, które opierały się na akceptacji braku wolności i demokracji w Polsce. Twierdził, że uzdrowienie całości systemu jest „nieprawdopodobieństwem. Należy go zlikwidować i zastąpić

²⁷ K. Tarka, *Kryptonim „Okularnik”. Sprawa rozpracowania operacyjnego Adama Ciołkosza*, [w:] Tenże, Mackiewicz i inni. Wywiad PRL wobec emigrantów, Łomianki 2006, s. 262.

²⁸ K. Sabbat, *Adam Ciołkosz – przewodniczący Egzekutywy Zjednoczenia Narodowego*, [w:] *Adam Ciołkosz: polityk, pisarz, historyk socjalizmu...*, s. 46.

²⁹ S. Mackiewicz, *Zielone oczy*, Warszawa 1958, s. 50.

³⁰ S. Cat-Mackiewicz, *Lata nadziei 17 września 1939...*, s. 221.

³¹ A. Urbański, *Socjalista na emigracji*, [w:] *Adam Ciołkosz: polityk, pisarz, historyk socjalizmu...*, s. 51.

ustrojem demokracji"³². Z tego też względu doszło pomiędzy nim a sporą grupą emigracyjnych PPS-owców, z Zygmuntem Zarembą na czele, do konfliktu. Ciołkosz był sceptyczny wobec odwilży w PRL-u, popadł w konflikt z większością działaczy PPS. Zaremba pozytywnie oceniał przemiany zachodzące w Polsce, miał również nadzieję na odbudowę PPS w kraju. Zarzucił Ciołkoszowi, że żyje przeszłością, a jego koncepcje polityczne „tkwią w epoce zamkniętej w 1918 roku”³³. Ciołkosz stanął wówczas na czele odłamu PPS, który nie wierzył w mirażę uczciwej współpracy z komunistami.

Publicystyka

Publicystyką Ciołkosz zajmował się od lat 20. XX w. W latach 1921–1939 współpracował z kilkoma pismami. Pierwszym, z którym się związał, były „Płomienie”, magazyn dla młodzieży. Od jesieni 1923 r. był również sekretarzem redakcji krakowskiego dziennika „Naprzód”, drugiego pod względem znaczenia pisma PPS, jednakże rzadko udzielał się na jego łamach. Od 1929 r. pisywał do „Głosu Niezależnego” – centralnego organu prasowego Związku Niezależnej Młodzieży Socjalistycznej. Udzielał się również na łamach miesięcznika socjalistycznego „Nasza Walka”. Najwięcej artykułów przypada jednak na miesięcznik „Światło”, redagowany w latach 1936–1939 przez Zygmunta Zarembę, gdzie Ciołkosz ogłaszał zarówno poważne, obszernie artykuły poświęcone ruchowi socjalistycznemu i komunistycznemu, jak i krótkie komentarze. Był również redaktorem „Robotnika Polskiego w Wielkiej Brytanii”, przekształconego później w „Robotnika” (kierował nim do stycznia 1959 r.). Przez szereg lat był jednocześnie redaktorem naczelnym tego pisma, głównym publicystą, redaktorem technicznym, sekretarzem, korektorem i administratorem. Choć „Robotnik” był miesięcznikiem, na Ciołkoszu spoczywało trudne zadanie, wzięwszy pod uwagę ogrom pracy, którą musiał wkładać w redagowanie periodyku. Ponadto „Robotnik” był wydawany poza Londynem, co dodatkowo przysparzało kłopotów podczas drukowania i kolportażu. Jak wspominał Benedykt Heydenkorn, Ciołkosz znajdował

³² A. Ciołkosz, *Dialog czy walka?*, „Lewy Nurt”, 1967/1968, z. 2, s. 106.

³³ Tamże, s. 102.

autorów, sugerował tematy, ustalał terminy, tworzył kronikę, pisał noty, zbierał i opracowywał informacje krajowe i międzynarodowe, ze szczególnym uwzględnieniem spraw dotyczących ruchu socjalistycznego, co wymagało lektury wielu pism w różnych językach oraz częstych wizyt w brytyjskich bibliotekach. Artykuły lub informacje, pisane ręcznie, które nadchodziły od „zamejscowych korespondentów”, trzeba było przepisywać na maszynie, co Ciołkosz wykonywał osobiście. Heydenkorn, który po wojnie wyjechał do Kanady, gdzie pracował jako publicysta kilku pism i redaktor naczelny „Związkowca”, pisał o Ciołkoszu:

„Robotnik” pod redakcją Adama Ciołkosza, jakkolwiek musiał mieć specyficzny charakter, należał do najlepszych i najciekawszych pism emigracji – przede wszystkim dzięki publicystyce jego redaktora, następnie dzięki szerokiemu wachlarzowi omawianych zagadnień, wreszcie dzięki prezentacji językowej i stylistycznej. Kiedy w różnych pismach, których nie brakło w latach najbliższych po zakończeniu wojny, roiło się od językowych dziwogłów, „Robotnik” był przykładem czystości języka [...]”²⁴.

Ciołkosz był również współtwórcą czasopisma wydawanego przez Centralny Komitet PPS – „Lewy Nurt”, pod redakcją Józefa Żmigrodzkiego. Pismo ukazywało się w latach 1966–1970. Był to dość obszerny periodyk; każdy z numerów – a wydano go jedynie trzy razy – liczył około 150 stron. Pierwszy numer ukazał się latem 1966 r. Otworzył go obszerny (28 stron) artykuł Adama Ciołkosza poświęcony polityce polskich socjalistów. Z „Lewym Nurtem” współpracowała również Lidia Ciołkoszowa, która pisała doń artykuły poświęcone historii socjalizmu. Pismo skupiło wokół siebie grono polskich socjalistów, przebywających na emigracji, w tym wielu pracowników Rozgłośni Polskiej RWE, m.in. Tadeusza Podgórskiego, gen. Mariana Kukiela, Gustawa Herlinga-Grudzińskiego. Każdy egzemplarz zawierał kilkanaście artykułów poświęconych historii socjalizmu, bieżącej polityce, zimnej wojnie oraz literaturze (pisał o niej Herling-Grudziński). Periodyk utrzymywał się z datków czytelników (finansowali go również Ciołkoszowie), których nazwiska umieszczano każdorazowo na wyeksponowanym miejscu – pod spisem treści. Pismo stanowiło interesujące i wartościowe źródło do poznania historii polskiej lewicy niepodległościowej.

²⁴ B. Heydenkorn, *Redaktor i publicysta...* s. 79.

Instytut Literacki i paryska „Kultura”

Adam Ciołkosz współpracował również z Instytutem Literackim. Giedroyc darzył go sympatią i cenił jego wiedzę z zakresu historii socjalizmu. Choć redaktor „Kultury” nie podzielał poglądów Ciołkosza na temat kontaktów z krajowymi komunistami, to w liście do Miłosza z lipca 1961 pisał, że darzy go sympatią. Ciołkosz na emigracji utrzymywał kontakty z Giedroyciem, choć trudno określić, kiedy doszło do pierwszej powojennej wymiany korespondencji. Ciołkosz wysyłał Giedroycowi fragmenty pochwalnych listów na temat paryskiej „Kultury”, które otrzymywał z kraju³⁵. W 1961 r. Giedroyc rozpoczął, jak pisał w listach do Miłosza, „eksperyment” dotyczący powstania w „Kulturze” dziesięciostronicowego działu socjalistycznego pod redakcją Adama Ciołkosza. Chciał, by dodatek do „Kultury” drukowany był na cienkim biblijnym papierze i kolportowany do kraju. W efekcie owego eksperymentu powstał, w marcu 1962 r., dział „Kultury” pt. „Notatnik Socjalistyczny”, który otworzył szkic Michała Gamarnikowa, bliskiego współpracownika Jana Nowaka-Jeziorańskiego, pt. *Gospodarka planowa w społeczeństwie zamożnym*, a zamknął artykuł Ciołkosza pt. *Socjalizm w Afryce i Azji*³⁶. W kolejnym „Notatniku”, zawierającym trzy artykuły, Ciołkosz opublikował tekst poświęcony manuskryptom Karola Marksa dotyczących sprawy polskiej, które wyszły w postaci książki w 1961 r.³⁷ W sumie ukazały się jedynie dwa „Notatniki”, oba w 1962 r. W kwietniu 1962 r. Giedroyc pisał do Miłosza: „»Notatnik Socjalistyczny« słaby. Jeśli Ciołkosz nie potrafi nic zrobić, to trzeba to będzie zlikwidować”³⁸. Wśród przyczyn niepowodzenia „Notatnika Socjalistycznego” można doszukiwać się braku czasu u Adama Ciołkosza, który obciążony był wówczas masą innych obowiązków

³⁵ List Jerzego Giedroycia do Czesława Miłosza z 9 IX 1961 r., [w:] Jerzy Giedroyc – Czesław Miłosz. *Listy 1952–1963*, Warszawa 2008, s. 510.

³⁶ W „Notatniku Socjalistycznym” opublikowano ponadto dwa artykuły: Feliksa Grossa *Pięciogodzinny dzień pracy* oraz Jana Lewartowskiego *Labour Party a wspólny rynek europejski*, w: „Kultura”, 1962, nr 3/173, s. 95–105.

³⁷ A. Ciołkosz, *Manuskrypty polskie Karola Marksa*, „Kultura”, 1962, nr 7/177–8/178, s. 175–178.

³⁸ List Jerzego Giedroycia do Czesława Miłosza z 11 IV 1962 r., [w:] Jerzy Giedroyc – Czesław Miłosz..., s. 618.

i zapewne trudno było mu zajmować się jeszcze szukaniem potencjalnych autorów i pisaniem tekstów dla Giedroycia.

W 1961 r. Instytut Literacki wydał książkę pt. *Róża Luksemburg a rewolucja rosyjska* z obszernym wstępem Adama Ciołkosza, przekraczającym ponad trzykrotnie objętość rozprawy Róży Luksemburg³⁹. Książka ukazała się w serii „Dokumenty” i spotkała się z szerokim odzewem prasy emigracyjnej⁴⁰. Rok później Instytut Literacki wydał książkę Milowana Dżilasa *Rozmowy ze Stalinem*, której tłumaczenie Giedroyc powierzył Ciołkoszowi⁴¹. Mimo początkowych obaw Giedroycia o „marudzenie podczas tłumaczenia”, pracę Ciołkosza ocenił on pozytywnie. W liście do Mieroszewskiego pisał, że „wypadło niezłe”⁴², choć później żalił się, że przekład trzeba było „w zasadzie robić od nowa”, a tłumaczenie „okazało się okropne”⁴³. Za największy walor książki Ciołkosz uznał nie obraz Stalina ani Chruszczowa, ale ewolucję komunisty, który świadomie zerwał z tym, co było całą treścią jego życia – z partią⁴⁴.

„Zeszyty Historyczne”

W latach 60. i 70. XX w. Adam Ciołkosz współpracował z „Zeszytami Historycznymi”. Wysyłał do Maisons-Laffitte dokumenty źródłowe, artykuły, listy, polemiki i recenzje. Na początku lat 60. „Zeszyty Historyczne” opublikowały trzy dokumenty udostępnione przez Ciołkosza: nieznane *exposé* Tomasza Arciszewskiego wygłoszone na posiedzeniu Rady Narodowej 15 stycznia 1945 r. w Londynie, stenogram z posiedzenia Rady Narodowej z 27 października 1944 r., podczas którego Stanisław Mikołajczyk opowiadał o swoim drugim

³⁹ Książka liczy 257 stron, z czego 180 to wstęp Adama Ciołkosza, kolejne 50 stron (180–230) to niepublikowana wcześniej rozprawa Róży Luksemburg, a pozostałe strony (230–257) to wypowiedzi Juliana Hochfelda i Romana Werfla.

⁴⁰ Zob. szerzej: M. Pasińska-Wójcik, *Z dziejów biblioteki „Kultury” 1946–1966*, Warszawa 2006, s. 296.

⁴¹ O okolicznościach zlecenia pisze M. Pasińska-Wójcik, *Z dziejów biblioteki „Kultury” 1946–1966...*, s. 274–275.

⁴² *List Jerzego Giedroycia do Juliusza Mieroszewskiego z 4 VII 1962 r.* Cyt. za: M. Pasińska-Wójcik, *Z dziejów biblioteki „Kultury” 1946–1966...*, s. 274.

⁴³ *List Jerzego Giedroycia do Juliusza Mieroszewskiego z 1 XI 1962 r.* Cyt.: tamże.

⁴⁴ M. Pasińska-Wójcik, *Z dziejów biblioteki „Kultury” 1946–1966...*, s. 275.

pobycie w Moskwie, gdzie rozmawiał m.in. ze Stalinem, Mołotowem, Churchilllem, Edenem, Bierutem i ambasadorem amerykańskim w Moskwie Williamem Harrimanem, oraz wybrane dokumenty Polski Podziemnej (zawierające m.in. odezwy Rady Jedności Narodowej)⁴⁵. W latach 60. Ciołkosz opublikował jeszcze cztery teksty: dwa obszerne listy (polemiki), dokument – nieznany memoriał Stanisława Mackiewicza w sprawie Afryki Północnej – oraz artykuł polemiczny poświęcony okolicznościom śmierci swojego przyjaciela, członka Rady Narodowej RP w Londynie – Szmula Zygielbojma⁴⁶.

Tematyka żydowska zajmowała w publicystyce Ciołkosza istotne miejsce. Pisarz wykazywał daleko idącą wrażliwość wobec problemów i położenia polskich Żydów, wśród których miał wielu przyjaciół i towarzyszy partyjnych. Znał język jidysz, dzięki czemu utrzymywał kontakty korespondencyjne z różnymi osobami, które po wojnie zdecydowały się wyemigrować do Izraela. Śledził również prasę żydowską, co z pewnością wzbogacało jego wiedzę na temat bieżącej sytuacji ludności żydowskiej⁴⁷.

Po wojnie walczył z opinią rozpowszechnioną wśród znacznej części elit intelektualnych na Zachodzie, zgodnie z którą antysemityzm w przedwojennej Polsce był zjawiskiem powszechnym, co w konsekwencji doprowadziło, podczas wojny, do zamordowania przez Polaków milionów Żydów. Ciołkosz przypominał, jak wiele starań czyniła Delegatura Rządu na Kraj, by pomóc polskim Żydom, informując międzynarodową opinię publiczną oraz najważniejszych zachodnich

⁴⁵ A. Ciołkosz (podał do druku), *Nieznane exposé premiera Tomasza Arciszewskiego na posiedzeniu Rady Narodowej w Londynie w dniu 15 stycznia 1945 r.*, „Zeszyty Historyczne”, 1962, z. I, s. 9–26; A. Ciołkosz (podał do druku), *Druga podróż Mikołajczyka do Moskwy*, „Zeszyty Historyczne”, 1964, z. V, s. 9–27; A. Ciołkosz (podał do druku), *Ostatnie dokumenty Polski Podziemnej*, „Zeszyty Historyczne”, 1965, z. VIII, s. 168–180.

⁴⁶ A. Ciołkosz, *List do redakcji*, „Zeszyty Historyczne”, 1966, z. X, s. 232–235; tenże, *List do redakcji – Sprawa brzeska*, „Zeszyty Historyczne”, 1966, z. IX, s. 218–227; tenże, *Nieznany memoriał St. Mackiewicza*, „Zeszyty Historyczne”, 1967, z. XI, s. 123–128; tenże, *Broń dla getta Warszawy*, „Zeszyty Historyczne”, 1967, z. XV, s. 15–44.

⁴⁷ Feliks Gross pisał o Ciołkoszu, że był bodajże jedynym pisarzem i działaczem nieżydowskiego pochodzenia, który nauczył się jidysz, by czytać literaturę i prasę w tym języku. Był ponadto dobrze znany i ceniony wśród robotników Bundu. F. Gross, *Pisarz i historyk*, [w:] *Adam Ciołkosz: polityk, pisarz, historyk socjalizmu*, red. J. Żmigrodzki, Londyn 1972, s. 35.

polityków o sytuacji Żydów w okupowanym kraju⁴⁸. Na łamach „Zeszytów Historycznych” pisał, że żaden kraj zachodniej Europy nie uczynił tyle w akcji ratowania Żydów, co uczyniła Polska Podziemna⁴⁹. Wyraził pogląd, przypominając historię Jana Karskiego proszącego Roosevelta o interwencję, że Żydzi amerykańscy „mieli wiadomości o zamierzeniach Hitlera, lecz do końca 1942 roku milczeli, bo tak sobie tego Roosevelt życzył”⁵⁰. A co uczyniła Europa Zachodnia, np. Francja, by pomóc Żydom w okupowanej Polsce? Ciołkosz pisał, że

więcej Francuzów zgłosiło się na ochotnika do francuskiej dywizji Waffen SS niż do dywizji „wolnych Francuzów” Leclerca [...]. Francuzi wydali w ręce Gestapo tysiące innych Francuzów i obcokrajowców, głównie Żydów. Lecz legendy będą trwałe, legendy nie umierają tak łatwo: legenda o bohaterskiej Francji, która jakoby cała była w *Resistance*, za de Gaullem i legenda o nikczemnej Polsce, która jakoby bratała się z hitlerowskim okupantem i ściagała Żydów jak dziką zwierzynę⁵¹.

Współpraca z „Zeszytami Historycznymi” trwała do śmierci Ciołkosza. W latach 70. ubiegłego wieku pisarz opublikował na łamach periodyku pięć tekstów – trzy listy do redakcji, krytyczną recenzję książki Jędrzeja Giertycha pt. *Kulisy powstania styczniowego* oraz obszerny artykuł poświęcony obozowi w Jabłonie utworzonemu podczas wojny polsko-bolszewickiej.

Znakomity mówca, tytan pracy, erudyta

Wśród wielu opinii na temat Ciołkosza – tak krytycznych, jak i afirmatywnych – wielokrotnie powtarza się uwaga o jego pracowitości oraz znakomitej pamięci. Korespondencja z Nowakiem-Jeziorańskim daje dowody na poparcie powyższej tezy. W 1967 r. Ciołkosz pisze do dyrektora Rozgłośni Polskiej RWE, na marginesie wielu innych spraw: „chodzę niemal codziennie do British Museum”⁵². Warto

⁴⁸ A. Ciołkosz, „Dzielnica żydowska” obozu w Jabłonie, „Zeszyty Historyczne”, 1971, z. 20, s. 196.

⁴⁹ Tamże. Artykuł został przedrukowany w: tenże, *Walka o prawdę...*, s. 235–251.

⁵⁰ Tamże.

⁵¹ Tamże.

⁵² Mowa o bibliotece British Museum w Londynie, dysponującej obszernym zasobem polskich książek i czasopism. *List Adama Ciołkosza do Jana Nowaka-Jeziorańskiego z 2 III 1967 r.*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu [dalej: ZNiO],

pamiętać, że Ciołkosz był wówczas po zawale serca, a lekarz zalecił mu ograniczenie zajęć wymagających wysiłku. Premier rządu RP na uchodźstwie – Alfred Urbański – napisał o nim, że był tytanem pracy, nie miał nigdy czasu na przyjęcia czy spotkania towarzyskie. Na zebrania przychodził zawsze z teką wyladowaną książkami, czasopismami, dokumentami, które mu pozwalały uzasadnić jego sądy i twierdzenia. W domu pracował do późnych godzin nocnych, nie znał zmęczenia, nie miał dla siebie czasu, nikomu nie pozwalał wyręczać się⁵³.

Heydenkorn pisał o nim: „Należy do ogromnie czytanych ludzi i obdarzonych świetną pamięcią”⁵⁴. W podobny sposób wypowiedział się o Ciołkoszu współpracownik Służby Bezpieczeństwa, która w 1978 r. wysłała go do Londynu, aby namówić polityka PPS do poparcia planu budowy grupy pod nazwą Porozumienie Polskich Socjalistów. Tak charakteryzował Ciołkosza, który miał wówczas 77 lat:

absolutna sprawność intelektualna. Znacomita pamięć, umiejętność posługiwania się źródłami – olbrzymia biblioteka, z której natychmiast wylawia wszystko, co mu potrzeba o osobach i problemach. Umysł analityczny⁵⁵.

Dalej zauważył: „Przewyższa on o wiele głów swoich towarzyszy partyjnych pod względem intelektualnym. I ta właśnie jego wyższość jest źródłem jego kłopotów organizacyjnych i politycznych”⁵⁶. Podobną opinię wyraził na temat Ciołkosza Kazimierz Sabbat, który stwierdził, że współautor *Zarysu dziejów socjalizmu polskiego* nie lubił marnować czasu, był pracowity i wydajny. Poza tym: „Jest erudytą i posiada umysł encyklopedyczny. Ma gruntowną znajomość wielu dziedzin nauki. Podziwu godna jest jego pamięć i dokładność. [...] Posiada dar mówienia i pisania”⁵⁷. „Dar mówienia” potwierdzają również inne źródła, nawet nieprzychylny Ciołkoszowi Cat-Mackiewicz nazwał jego przemówienia wygłaszane podczas posiedzeń Rady

Archiwum Jana Nowaka-Jeziorańskiego, Korespondencja.

⁵³ A. Urbański, *Socjalista na emigracji*, [w:] *Adam Ciołkosz: polityk, pisarz, historyk socjalizmu...*, s. 51.

⁵⁴ Tamże, s. 80.

⁵⁵ K. Tarka, *Kryptonim „Okularnik”. Sprawa rozpracowania operacyjnego Adama Ciołkosza*, [w:] *Tenże, Mackiewicz i inni. Wywiad PRL wobec emigrantów*, Łomianki 2006, s. 262.

⁵⁶ Tamże.

⁵⁷ K. Sabbat, *Adam Ciołkosz – przewodniczący Egzekutywy Zjednoczenia Narodowego*, [w:] *Adam Ciołkosz: polityk, pisarz, historyk socjalizmu...*, s. 49.

Narodowej „prawdziwymi mowami parlamentarnymi”, w przeciwieństwie do „dramatycznych konferansjerek” innych jej członków⁵⁸. Z kolei w *Latach nadziei* wyraził opinię, że „Pan Ciołkosz jest ciekawym połączeniem intelektualisty z trybunem wiecowym”⁵⁹.

Na lata 50. i 60. XX w. przypada okres najintensywniejszej pracy naukowo-publicystycznej Adama Ciołkosza, który pisze wówczas w kilku językach, głównie po polsku, ale też po angielsku⁶⁰ i niemiecku⁶¹ broszury poświęcone historii Polski, stosunkom międzynarodowym, marksizmowi oraz bieżącym sprawom politycznym, tak dotyczących kwestii krajowych, jak i emigracyjnych. W latach 60. ub. wieku praktycznie co roku wydaje nową książkę⁶². Jego publikacje cechują się bogatą bazą źródłową. Pracując nad artykułami lub broszurami, Adam Ciołkosz korzystał z najnowszej literatury dostępnej w bibliotekach Londynu oraz sprowadzanej przezeń z Polski⁶³. Na przykład w broszurze *Koniec monolitu*, która ukazała się w 1964 r. w ramach serii „Dokumenty Chwili”, traktującej o stosunkach radziecko-chińskich, opierał się na literaturze niemieckiej, angielskiej, włoskiej, rosyjskiej, chińskiej (wydawanej po rosyjsku), polskiej oraz albańskiej (wydawanej po rosyjsku), głównie z 1963 r. Wrażanie robi rozpiętość źródeł, z których korzystał – były to zarówno monografie i czasopisma naukowe, jak i prasa, depesze agencyjne oraz niedrukowane orędzia polityków.

⁵⁸ S. Mackiewicz, *Zielone oczy...*, s. 49.

⁵⁹ Tenże, *Lata nadziei...*, s. 221.

⁶⁰ A. Ciołkosz, *Karl Marx and the polish insurrection of 1863*, New York 1966.

⁶¹ Tenże, *Das „ausgewählte Volk“ der Revolution*, Göttingen 1961.

⁶² Tenże, *Róża Luksemburg a rewolucja rosyjska*, Paryż 1961; tenże, *Od Marksa do Chrzczonego*, Londyn 1962; tenże, *Karol Marks a powstanie styczniowe*, Londyn 1963; tenże, *Koniec monolitu*, Londyn 1964; tenże, *Granice odwagi myślenia: marksizm w interpretacji Adama Schaffa*, Londyn 1966; tenże, *Kilka słów wyjaśnienia w sprawie scalenia obozu niepodległościowego*, Londyn 1966; tenże, *Sprawozdanie Egzekutywy Zjednoczenia Narodowego za okres od dnia 9 maja 1964 roku do dnia 25 czerwca 1966 roku: przemówienie Adama Ciołkosza na posiedzeniu Rady Jedności Narodowej w Londynie w dniu 26 czerwca 1966 roku*, Londyn 1966; tenże, *Ludzie P.P.S.*, Londyn 1967; tenże, *Moskalofilskie pojmowanie dziejów: rzecz o mowie Józefa Cyrankiewicza w 50. rocznicę odzyskania niepodległości Polski*, Londyn 1969.

⁶³ Mocą dygresji warto nadmienić, że Adam Ciołkosz był bibliofilem, a pasję do literatury – tak beletrystycznej, jak i naukowej – zaszczepił mu jego ojciec Kasper, profesor gimnazjalny. Ciołkoszowie posiadali bogaty księgozbiór, którego część znajduje się dziś w Miejskiej Bibliotece Publicznej im. J. Słowackiego w Tarnowie.

Adam Ciołkosz i Rozgłośnia Polska RWE

W latach 60. ub. wieku Ciołkosz przetłumaczył dwie książki – łącznie ponad 700 stron – z języka angielskiego wspomniane wcześniej *Rozmowy ze Stalinem* Miłowana Dżilasa i z niemieckiego *Wielką czystkę* Aleksandra Weissberga-Cybulskiego. Intensywnie współpracował z Rozgłośnią Polską RWE, o czym świadczy liczba audycji wyemitowanych na antenie radiostacji. Dla przykładu w latach 1964–1969 wyemitowano na antenie monachijskiej rozgłośni 290 audycji z udziałem Ciołkosza (1964 r. – 27 audycji, 1965 r. – 25, 1966 r. – 23, 1967 r. – 68, 1968 r. – 66, 1969 r. – 81)⁶⁴. Rok 1969 to najintensywniejszy okres współpracy z RWE – Ciołkosz nagrywał wówczas siedem audycji miesięcznie. Należy mieć również na uwadze, że jego komentarze polityczne oraz historyczne wymagały gruntownego przygotowania. Ciołkosz współpracował z Rozgłośnią Polską RWE jako korespondent z Londynu, gdzie w tamtejszym studiu radiowym nagrywał audycje, do których skrupulatnie się przygotowywał – śledził na bieżąco polską oraz zagraniczną prasę (głównie brytyjską, ale też niemiecką i francuską).

Jednocześnie pisarz prowadził korespondencję z Janem Nowakiem-Jeziorańskim, w której dyrektor Rozgłośni Polskiej RWE zlecał Ciołkoszowi kolejne zadania. Ciołkosz brał udział w wielu programach: *Świadkowie historii*, *Polscy przywódcy na wygnaniu przemawiają do kraju*, *Odwrotna strona medalu*, *Notatki o socjalizmie*, *Listy do komunisty*, *Czarno na białym*, *Nie rozdzieli nas żelazna kurtyna* oraz w dyskusjach okrągłego stołu nagrywanych w londyńskim studiu RWE. Przygotowywał programy dla robotników, intelektualistów, komunistów oraz młodzieży, komentował bieżące zagadnienia polityczne, dotyczące Polski i Wielkiej Brytanii. Sprawozdania Ciołkosza z Londynu były emitowane w najważniejszych audycjach Rozgłośni, takich jak: *Komentarze dnia*, *Fakty, wydarzenia, opinie*, *Panorama dnia*, *Panorama tygodnia* oraz *Kalejdoskop*. Ciołkosz przygotowywał też audycje historyczne (np. na temat kampanii wrześniowej, powstania styczniowego, pierwszej wojny światowej, polityki gen. Władysława

⁶⁴ Obliczenia własne na podstawie wykazu audycji z udziałem Adama Ciołkosza, dostępnych w Narodowym Archiwum Cyfrowym, kolekcja RWE.

Sikorskiego, drugiej wojny światowej). O częstotliwości emitowania audycji z udziałem Ciołkosza pisał doń Jan Nowak-Jeziorański w liście z czerwca 1956 r.:

dobrze zdaje Pan sobie sprawę, jak często w porównaniu z innymi politykami polskimi na emigracji i w stosunku do możliwości naszej Rozgłośni figurował Pan w naszych programach. Mam tu na myśli zarówno Pana przemówienia do Kraju, jak również inne audycje i komentarze przez Pana opracowane, nie wliczając cytowania Pańskich artykułów w naszych przeglądach prasy⁶⁵.

Należy również uwzględnić zaangażowanie polityczne Ciołkosza, który w 1963 r. (do 1966 r.) ponownie został przewodniczącym Egzekutywy Zjednoczenia Narodowego, a więc *quasi* rządu na uchodźstwie (po raz pierwszy był nim w latach 1956–1959), a w 1966 r. zorganizował Światowy Zjazd Polski Walczącej w Londynie. Jednocześnie intensywnie pracował, wraz z żoną Lidią Ciołkoszową, nad pierwszym tomem ich *opus magnum* – *Zarysem dziejów socjalizmu polskiego*, który wyszedł w 1966 r. Drugi tom ukazał się w 1972 r.

Zakończenie

Adam Ciołkosz łączył w sobie kilka funkcji, przede wszystkim polityka – socjalisty, dla którego PPS była narzędziem walki o bliskie mu ideały – demokrację, niepodległość, patriotyzm rozumiany jako troska o losy ojczyzny. Był również historykiem, publicystą, pisarzem. Miał ostre pióro, jego publicystyka była zaangażowana, walcząca. Jako pisarz przykładał wagę do argumentów, swoje tezy podpierał źródłami, korzystał z najnowszej literatury, był na bieżąco z najświeższymi opracowaniami z zakresu historii, śledził uważnie publikacje, które ukazywały się na Zachodzie, recenzował je. A recenzentem był nader krytycznym – potrafił docierać do źródeł i wytykać oponentom braki w warsztacie metodologicznym. Jednocześnie był otwarty na argumenty i nie zamykał się w kręgu polskich socjalistów, współpracował i przyjaźnił się również z endekami. Spuścizna intelektualna Ciołkosza stanowi interesujące i wartościowe źródło do dziejów polskiej lewicy niepodległościowej.

⁶⁵ List Jana Nowaka-Jeziorańskiego do Adama Ciołkosza z 6 VI 1956 r., ZNiO, Archiwum Jana Nowaka-Jeziorańskiego, Korespondencja.

Bibliografia – wybór

- Ciołkosz A., *Broń dla getta Warszawy*, „Zeszyty Historyczne”, 1967, z. XV, s. 15–44.
- Ciołkosz A., *Co chciałbym przekazać młodemu pokoleniu?*, „Na Antenie”, 1962, nr 106, s. 3–4.
- Ciołkosz A., *Das „ausgewählte Volk” der Revolution*, Göttingen 1961.
- Ciołkosz A., *Dialog czy walka?*, „Lewy Nurt”, 1967/1968, z. 2.
- Ciołkosz A. (podał do druku), *Druga podróż Mikołajczyka do Moskwy*, „Zeszyty Historyczne”, 1964, z. V, s. 9–27.
- Ciołkosz A., „*Dzielnica żydowska*” obozu w Jablonnie, „Zeszyty Historyczne”, 1971, z. XX, s. 178–200.
- Ciołkosz A., *Granice odwagi myślenia: marksizm w interpretacji Adama Schaffa*, Londyn 1966.
- Ciołkosz A., *Karl Marx and the polish insurrection of 1863*, New York 1966.
- Ciołkosz A., *Karol Marks a powstanie styczniowe*, Londyn 1963.
- Ciołkosz A., *Kilka słów wyjaśnienia w sprawie scalenia obozu niepodległościowego*, Londyn 1966.
- Ciołkosz A., *Koniec monolitu*, Londyn 1964.
- Ciołkosz A., *List do redakcji*, „Zeszyty Historyczne”, 1966, z. X, s. 232–235.
- Ciołkosz A., *List do redakcji – Sprawa brzeska*, „Zeszyty Historyczne”, 1966, z. IX, s. 218–227.
- Ciołkosz A., *Ludzie P.P.S.*, Londyn 1967.
- Ciołkosz A., *Manuskrypty polskie Karola Marksa*, „Kultura”, 1962, nr 7–8, s. 175–178.
- Ciołkosz A., *Moskalofilskie pojmowanie dziejów: rzecz o mowie Józefa Cyrankiewicza w 50. rocznicę odzyskania niepodległości Polski*, Londyn 1969.
- Ciołkosz A. (podał do druku), *Nieznane exposé premiera Tomusza Arciszewskiego na posiedzeniu Rady Narodowe w Londynie w dniu 15 stycznia 1945 r.*, „Zeszyty Historyczne”, 1962, z. I, s. 9–26.
- Ciołkosz A., *Nieznany memoriał St. Mackiewicza*, „Zeszyty Historyczne”, 1967, z. XI, s. 123–128.
- Ciołkosz A., *Nowe horyzonty harcerstwa*, Kraków 1921.

- Ciołkosz A., *Nowe horyzonty harcerstwa*, Kraków 2014.
- Ciołkosz A., *Od Marksa do Chruszczowa*, Londyn 1962.
- Ciołkosz A., *Róża Luksemburg a rewolucja rosyjska*, Paryż 1961.
- Ciołkosz A., *Sprawozdanie Egzekutywy Zjednoczenia Narodowego za okres od dnia 9 maja 1964 roku do dnia 25 czerwca 1966 roku: przemówienie Adama Ciołkosza na posiedzeniu Rady Jedności Narodowej w Londynie w dniu 26 czerwca 1966 roku*, Londyn 1966.
- Ciołkosz A., *To nie jest socjalizm!*, „Głos Polski”, 1957, nr 34/2578, 23 VII, s. 1.
- Ciołkosz A., *Walka o prawdę: wybór artykułów 1940–1978*, przedm. G. Herling-Grudziński, wyboru dokonał W. Ryser-Szymański, Londyn 1984.
- Ciołkosz A., *Wolne harcerstwo*, Kraków 1920.
- Ciołkosz A., *1 maja 1950*, „Robotnik”, 1950, nr 4/5 (8134/5), s. 16.
- Ciołkoszowie A. i L., *Niepodległość i socjalizm: 1835–1945. Audycje radiowe*, Warszawa 1984.
- Dżilas M., *Rozmowy ze Stalinem*, z ang. przeł. Adam Ciołkosz, Paryż 1962.
- Friszke A., *Adam Ciołkosz i Wolne harcerstwo (1921–1924)*, „Więź”, 2003, nr 3, s. 92–105.
- Friszke A., *Adam Ciołkosz: portret polskiego socjalisty*, Warszawa 2011.
- Friszke A., *Myśl polityczna Adama Ciołkosza*, [w:] *Myśl polityczna na wygnaniu*, red. A. Friszke, Warszawa 1995, s. 67–86.
- Giełzak M., *Antykomuniści lewicy: Lidia i Adam Ciołkoszowie jako historycy socjalizmu polskiego*, Poznań 2014.
- Gross F., *Ludzie P.P.S. Wspomnienie o Adamie Ciołkoszu*, Warszawa 1987.
- Gross F., *Pisarz i historyk*, [w:] *Adam Ciołkosz: polityk, pisarz, historyk socjalizmu*, red. J. Żmigrodzki, Londyn 1972.
- Herling-Grudziński G., *Socjalista, jakich coraz mniej*, [w:] *Adam Ciołkosz: polityk, pisarz, historyk socjalizmu*, red. J. Żmigrodzki, Londyn 1972.
- Heydenkorn B., *Redaktor i publicysta*, [w:] *Adam Ciołkosz: polityk, pisarz, historyk socjalizmu*, red. J. Żmigrodzki, Londyn 1972, s. 77–81.
- Jerzy Giedroyc – Czesław Miłosz. *Listy 1952–1963*, Warszawa 2008.
- Kisielewski S., *Testament Kisiela*, Warszawa 2011.
- Mackiewicz S., *Zielone oczy*, Warszawa 1958.
- Mackiewicz (Cat) S., *Lata nadziei. 17 września 1939 – 5 lipca 1945*, Kraków 2012.

- Nowak-Jeziorański J., *Wojna w eterze*, Kraków 2005.
- Paszkwicz L.B., *Pierwsza podróż Lidi i Adama Ciołkoszów do USA (1953–1954)*, „Przegląd Polsko-Polonijny”, 2012, nr 4, s. 169–195.
- Ptasińska-Wójcik M., *Z dziejów biblioteki „Kultury” 1946–1966*, Warszawa 2006.
- Refleksje emigracyjnego socjalisty. Z listów Adama Ciołkosza 1945–1950*, oprac. A. Friszke, „Więź”, 1994, nr 9, s. 145–158.
- Sabbat K., *Adam Ciołkosz – przewodniczący Egzekutywy Zjednoczenia Narodowego*, [w:] *Adam Ciołkosz: polityk, pisarz, historyk socjalizmu*, red. J. Żmigrodzki, Londyn 1972.
- Smogorzewski K., *Adam Ciołkosz jako publicysta*, „Kultura”, 1984, nr 7–8, s. 181–185.
- Tarka K., *Kryptonim „Okularnik”. Sprawa rozpracowania operacyjnego Adama Ciołkosza*, „Przegląd Polonijny” 2006, z. 3, s. 103–108.
- Tarka K., *Mackiewicz i inni. Wywiad PRL wobec emigrantów*, Łomianki 2006, s. 262.
- Urbański A., *Socjalista na emigracji*, [w:] *Adam Ciołkosz: polityk, pisarz, historyk socjalizmu*, red. J. Żmigrodzki, Londyn 1972.
- Waingertner P., *Rosyjski komunizm w oczach polskiego socjalisty. Z refleksji politycznej Adama Ciołkosza*, „Rocznik Łódzki” 2005, t. 52, s. 143–150.
- Weissberg-Cybulski A., *Wielka czystka*, przeł. z niem. Adam Ciołkosz, wstęp Gustaw Herling-Grudziński, Paryż 1967.
- Żmigrodzki J., (red.), *Adam Ciołkosz: polityk, pisarz, historyk socjalizmu*, Londyn 1972.